

234.739

234739

AZ ISMERETELMÉLET SZERKEZETI ELEMZÉSE

IRTA

MANNHEIM KÁROLY

Különlenyomat az Athenaeum 1918. évi folyamából

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA

1918

AZ ISMERETELMÉLET SZERKEZETI ELEMZÉSE

IRTA

MANNHHEIM KÁROLY

Különlenyomat az Athenaeum 1918. évi folyamából

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA

1918

234739

ORSZ. SZÉCHÉNYI-KÖNYVTÁR	
Növedéknapló	
1952. év B.	5668 SZ.

1. A szerkezeti elemzés feladata.

Valamely tudomány szerkezetének elemzése logikai feladat, mely abban áll, hogy az illető tudomány fogalomalkotásának egységes és különös voltát kimutatjuk, lehetséges problémáinak és megoldásainak egymásra utaltságát felkutatjuk, segédtudományaihoz való viszonyát tisztázzuk és mindezt lehetőleg úgy, hogy az ígérkező megoldásokat avval az önálló kérdésfeltevessel hozzuk szoros vonatkozásba, mely kizárólag az elemzendő tudományt jellemzi s közvetve annak tárgyát is meghatározza. Az *ismeretelmélet* szerkezeti elemzése az említett feladatokon kívül még egy különleges feladatot is hárít reánk, mely abból támad, hogy az ismeretelméleti megoldások rendszerekben álló megoldások, amiért is e tudomány szerkezeti elemzése csak akkor teljes, ha a *különféle* ismeretelméleti *rendszerek* a-priori lehetőségét az ismeretelméleti *rendszerezésből* magából próbáljuk levezetni.

Már ebből a problémafölvetésből is kitűnik, hogy a rendszertani elemzés, — mely ez esetben a szerkezeti elemzés végcélja — kétfajta alaptényt fog megkülönböztetni: a rendszerezést s a rendszereket. Ebben a megkülönböztetésben a *rendszerezésen* ama logikai eljárások összeségét (különleges fogalomalkotás, problémafelállítási konstellációk stb.) kell érteni, amelyek által a legtágabb értelemben vett «tapasztalás tényei» már egy szempontból rendeztetnek, úgy szólván egy síkba vetítettnek s magukban hordják a lehetséges megoldások csírait. Evvel szemben a lehetséges különféle megoldások *egyikét* aktualiter mindig az egyes *rendszerek* képviselik. A *rendszerezés* mindig nyílt, csupán összetartozó gondolatok s egysíkú fogalmak összessége, míg a *rendszer* mindig zárt, *egyike* azoknak a lehetséges megoldásoknak, melyeket a rendszerezés logikai szerkezete előre meghatároz.

Az ismeretelmélet különös esetében is szemben állanak ilymódon az egyik oldalon az ismeretelméleti rendszerezés, az ismeretelméleti gondolat, mint időtlen egység, a másik oldalon ennek nagyrészt történetileg is realizált típusai: az ismeretelméleti rendszerek. A feladat pedig úgy alakul, hogy ki kell mutatni: mi az az egyes rendszerekben, ami által azok, különbözőségeik dacára is, egy gondolat folytonosságában állanak, viszont rá kell jönni arra, hogy a többekévesbbé egységes kérdésfeltevés dacára, mégis miként lehetségesek különféle válaszok, előre meghatározható számú megoldások, melyik az a pont, ahol a kérdés éles és egységes megfogalmazása ellenére is több útja lehet a megoldásnak s melyik az az elv, mely a lehetséges válaszok számát és irányát már előre megszabja?

Úgy hogy magának az ismeretelmélet rendszertani elemzésének is van egy önmagát intencionáló problémája, mely kétélűen így fogalmazható: Hogyan lehetséges, hogy egyrészt ugyanaz a gondolkodás egy lényegében azonos témára az ismeretelméletre irányítva különféle egyaránt jogos megoldásokhoz juthat, másrészt hogyan lehetséges az, hogy a történeti fejlődés folyamán különféle kiindulásokból haladva előre, végtelen változatosságú premisszák feloldásánál a megoldási módok korlátolt számúak s bizonyos hasonlóságot mutatnak fel, úgy hogy az ismeretelméleti megoldásoknak egy *tipológiája* szerkeszthető meg?

Úgy az ismeretelméleti gondolatban mutatkozó egységeség, mint az egyes rendszereket lehetővé tevő principium differentiationis, az ismeretelméleti gondolat *logikai* szerkezetéből folyik. Látni fogjuk, hogy már az ismeretelméleti fogalomalkotásból sok minden megmagyarázható, hogy minden ismeretelméleti problémafeltevés bizonyos el nem mosható fogalomkorrelációk tételezésével jár, melyeknek feloldási lehetőségei logikailag korlátozottak s befolyásolják a lehetséges megoldások útjait. De nemcsak a fogalomalkotás mozzanatát, hanem az ismeretelméleti gondolat egész logikai szerkezetét kell felszínre hoznunk, ha akár ez ismeretelméleti rendszerezés egységes voltának okát, akár az

egyes rendszerek eltérésének a-priori lehetőségét akarjuk megfigyelni. Az ismeretelméleti rendszerezés logikai szerkezetének megkötő, de nem egyértelműen lekötő volta az, amiből az ismeretelméleti rendszerek lehetsége a priori áttekinthető.

Világos, hogy az ilyen módon beállított szerkezeti elemzés végeredményében egy tipológia felé törekszik, melyben szemmel láthatóvá válik az egyes ismeretelméleti rendszereknek egymáshoz való közelsége és összefüggése (nem a történeti kölcsönhatás, hanem a szerkezet alapján) s egyzersmind kitűnik, hogy minden történetileg realizált típus az egységes időtlen probléma a-priori lehetséges megoldásainak egyikeként szerepeltethető.

A tudományok rendszertani szerkezetének elemzése tehát logikai feladat s fűzzük hozzá, hogy a rendszertan a logika legelhanyagoltabb fejezeteinek egyike.¹

Míg a tiszta logika a gondolkodás legáltalánosabb előfeltételeit kutatja s középpontja egy ilyen természetű általános axiomatika, a szerkezetelemzés, a konkrét gondolkodás nagyobb közelségében helyezkedik el s célja egy különös disciplina különös axiomatikáját felderíteni.

Nemcsak a legáltalánosabb gondolkodási törvények mennek vissza immár visszananvezethető alapelvekre, hanem az egyes tartalmi rétegek között is vannak tovább nem elemezhető, a szférát konstituáló logikai formák.

Ez a dolgozat az ismeretelméleti rendszerezés ilyen értelemben vett szerkezeti elemzésének útját akarja vázolni

¹ A rendszerezés elmélete körül legnagyobb érdeme Zalai Bélának volt, aki e problémát a filozófiai kutatás előterébe állította. (V. ö. főleg: A filozófiai rendszerezés problémája, A Szellem filofolyóirat Bpest. 1911. 2. szám.) A logikának, mint rendszertannak a feladatait világosan körvonalazza Josiah Royce: Prinzipien der Logik. Encyclopedie der philosophischen Wissenschaften hrsg. A. Ruge Bd. I. Logik. Tübingen. Mohr, 1912, 61 s. k. l. Hogy a filozófiai diszciplinának is van specifikus logikájuk arra viszont Emil Lask mutatott rá, aki arra törekedett, hogy elsősorban a filozófiai gondolkodás külön kategóriátanát építse ki. Die Logik der Philosophie und die Kategorienlehre. Tübingen Mohr. 1911.

csupán s kénytelen lesz az ehhez vezető gondolatmenet tisztább beállítása kedvéért a részleteket helyenként csak jelezni.

2. Az ismeretelmélet különös kérdésfeltevése s a megoldás lehetséges útjai.

Az ismeretelméleti rendszerezés jellemzése csak akkor érinti annak lényegét, ha képes az ismeretelméleti gondolatban egy csupán azt jellemző sajátos tendenciát felfedezni, valamilyen egységes módszertani elvet, mely még a kérdés feltevésénél is mélyebbreható. Ha abban keresnők az ismeretelmélet lényegét — ami az első rápillantás alapján a legközelebb fekvő volna, — hogy az azt kérdezi: milyen az ismeret? értékes-e az ismeret? akkor valamilyen egységes kérdésre redukáltuk volna ugyan az ismeretelméletek mindegyikét, de a kérdéssel csak tartalmilag határoztuk volna meg mivoltukat. A szerkezeti elemzés azonban tartalmi azonosságnál sohasem állhat meg. S valóban az ismeretelmélet lényegét ez a tartalmi egység korántsem meríti ki, a gondolkodás külön típusává az csak azáltal és csak akkor válik, midőn erre az egyszerű kérdésre egészen különös, a többi tudományban hasonmását nem lelő módon válaszol.

Mig minden más tudomány arra a kérdésre, hogy valami micsoda, úgy válaszol, hogy az illető elemet valamilyen összefüggésbe «rendbe» helyezi el anélkül, hogy az illető összefüggést magát külön vizsgálat tárgyává tenné, addig az ismeretelmélet a saját tárgyának, az ismeretnek mivoltát (és értékét) úgy próbálja megközelíteni, hogy ezeket a minden ismeretben előfeltételezett, de ott sohasem tárgyalt összefüggéseket elemzi. Minden ismeretelmélet közös vonását tehát abban látjuk, hogy az ismeret mivoltának kérdését az ismeret előfeltételeinek kérdésévé alakítja át, de már itt megjegyzendő, hogy e végső előfeltételeket nem minden ismeretelmélet tekinti szükségképen logikai természetűeknek.

Mig e végső előfeltételek természetének kérdése s annak esetről-esetre való konkrét eldöntése már az egyes ismeret-

elméletek differenciáját érintő kérdés, addig az előfeltételkeresés egyáltalán közös vonása minden ismeretelméletnek s közös bennük még valami, hogy minden ismeretelmélet, midőn minden ismeret végső előfeltételeinek kutatását tűzi ki céljául, e kutatásban ő maga az előfeltételeket mellőzni, nélkülözni kívánná. Az ismeretelméleti gondolat benső fejlődése folyamán mindenkor eljut arra a pontra, hogy a tárgyi feladat megoldásánál (az előfeltételek keresésénél) önmaga előfeltételezésmentes (*voraussetzungslos*) kívánna lenni.

Az előfeltételezésmentességre való törekvést az a paradox szituáció teszi kívánatossá, melybe az ismeretelméletet saját különös feladata juttatja: az ismeretelmélet ugyanis ugyanakkor, midőn *minden* lehetséges ismeret előfeltételeit kívánná megismerni (és értékelni), újból megismerés s mint ilyen előlegezi és alkalmazza azokat az előfeltételeket, összefüggéseket, melyeknek megismerése (és értékelése) a saját célját teszi.

Érthető tehát, hogy ebből a *petitio principii*-ből ki akar jutni s nem akarja saját vizsgálatában előlegezni azt, aminek vizsgálatát éppen céljául tűzte ki s aminek az értéke éppen akkor problematikus. Ebből magyarázható, hogy miért esik minden ismeretelmélet benső tendenciája egy ilyen előfeltételezésmentességre törekvés irányába. Vajjon lehet-e előfeltételezés nélkül gondolkodni, ezt a kérdést e helyen nem kell felvetnünk s azt sem, hogy az egyes ismeretelméletek hogyan kerülnek ki eme saját maguk ásta veremből. De hogy a végső előfeltételek keresését állandóan kíséri az előfeltételezésmentességre való törekvés mint metódikus elv s hogy ebből jó létre az ismeretelméleti gondolat történeti kibontakozása folyamán az a különös dialektika, mely egy folytonos s gyakran körben forgó regresszióban ölt testet, azt, mint az ismeretelméleti specifikumot ki kell emelnünk.

De nemcsak ez az előfeltételezésmentességre való törekvés különös a gondolkodás egyéb tendenciáihoz képest, hanem már maga az ismeretelmélet kitűzött feladata, a végső előfeltételek keresése is szokatlan jelenség a minden-

napi, az objektumokra intencionált megismerés látószögéből nézve s ezért ennek pusztja lehetősége is a gondolkodás pszichológiája szempontjából némi beállításra szorul.

A megismerés végső előfeltételeinek keresése a tudatnak egy különös módon való intencionálhatóságával függ össze, a tudatnak egy külön képességével, melyet — Husserl szavával élve — a szabad pillantáselfordítás képességének lehetne nevezni.

Elképzelhető ugyanis egy olyan megismerés, mely fokról-fokra, lépésről-lépésre a logikai összefüggések egész hídján megy végig anélkül, hogy ebből az objektumokra irányított «természetes beállítottságból» kikökhenthető volna. A világkép ebben az esetben egy természetes összefüggéssorba illeszkednék bele s a «másképen is lehetne» gondolata fel sem merülhetne. A gondolat iránya a «dologtól» a «dologig» vezetne s ebben az elmeravedett világban még a megismerés külön funkció voltára sem lehetne ráébredni. Ilyen megismerés mellett az ismeretelmélet lehetetlen volna.

Lehetségessé éppen azáltal válik, hogy módunkban áll a tisztán tárgyra irányított megismerés alól ideiglenesen felszabadulni s ha kell a tárgy *megismerésére* magára irányítani figyelmünket.

Ennek a szabad pillantáselfordításnak a megvilágításánál eszmélünk csak rá arra, hogy nemcsak egymás között vannak megkötve az objektumok, hanem, hogy az összefüggésük, mint ilyen, a tárgytól függetlenül újból objektiválható s újból a megismerés tárgyát teheti. *A megismerés feltételei mindig újból a megismerés tárgyává válhatnak.* Ezt lehetne a szabad pillantáselfordítás kissé pszichológiai ízű terminusának logikai fogalmazása.

Ennek a szabad pillantáselfordításnak két legpregnansabb típusaként állítható be *Descartes* univerzális kételye (de omnibus dubitandum) és *Kant* transzcendentális kérdésfeltevése (Wie ist es möglich?).

Mind a kettőben, a cartesiusi dubitatióban s a kanti transzcendentális kérdésfeltevésben van egy bizonyos közös vonás, egy *ἐποχή*, az ítélet érvényességének egy különös és közös

értelemben vehető felfüggesztése, melynek nincs megfelelője az állítás, tagadás és kérdés ismert logiko-pszichológiai típusai között. A cartesiusi dubitatio nem jelenti a thesis tagadását, mert nem állítja az antithesist,¹ sem limitálni nem kívánja azt. Viszont a kérdéssel sem esik össze, mert a kérdező — a legújabb analizisek mutatják ezt — birtokában van ugyan a kérdezett összefüggésnek, csak az ítélet-döntést nem ismeri, míg evvel szemben a dubitatio a thesist az igenlő ítéletdöntéssel együtt ismeri s fenntartja, nem változtatja meg, csak egy másfajta evidencia erejével kívánná megvilágítani, mint amilyenben már eddig is elfogadtuk. Kant kérdésfeltevése eddig a pontig megegyezik a cartesiusi dubitatioval, megegyezik abban, hogy a tudományok adta összefüggéseket nem negálja, csak felfüggeszti, helyesebben felveti azt a kérdést, nem előfeltételez-e az immanensen adott összefüggés még valamit, amin az ugyan alapszik, de aminek a vizsgálatáig el sem jut. Ha a fizika pl. azt állítja, hogy *a* oka *b*-nek, úgy a transzcendentális kérdésfeltevés érintetlenül hagyja *a*-nak *b*-re való redukáltságát, de rámutat arra, hogy ez a tétel hallgatólag előfeltételez még valamit, ahhoz, hogy érvényes legyen: az okozatiság elvének érvényességét, mely benne kimondódik. Az ismeretelmélet kanti típusa csak evvel a mesterségesen kiemelt előfeltételezettel szemben veti fel a quæstio juris-t. Itt tehát tényleg a megismerés belső összefüggéseiről való szabad pillantáselfordítással a megismerés bizonyos előfeltételei válnak újból a megismerés objektumává.

Ha a dolgokra irányított megismerést, mely az egyik ismerettől a másikig halad immanens megismerésnek nevezük, akkor ezt a szabadpillantáselfordítás adta, tétel által igen, de tételben ki nem mondott feltételnek a megismerését transzcendentális megismerésnek kell nevezni. Immanens megismerés útján ezekhez a transzcendentális előfeltételekhez sohasem lehet eljutni.

¹ V. ö. E. Husserl: Ideen zu einer reinen Phänomenologie und phänomenologischen Philosophie (Jahrbuch für Philosophie und phänomenologische Forschung. Halle a. d. S. 1913 I. kötet 54. l.)

A végső előfeltételkeresés ilymódon jellemzett formája révén birtokában vagyunk egy olyan módszernek, mely csak az ismeretelméletre jellemző. Olyanvalami ez, ami a tudományok többi ágában *elvben* nem fordulhat elő, mert minden tudomány szükségképpen kizárólag tárgyára van intencionálva, nem pedig tárgyalkotása principiumaira.

A mi esetünkben, midőn nem csupán a Kant-féle ismeretelmélet metódusának jellemzésére törekszünk, hanem minden ismeretelméleti gondolkodás módszertani lényegének a megállapítására, ügyelnünk kell arra, hogy a transzcendentális módszer meghatározásába ne kerüljenek bele olyan elemek, melyek kizárólag Kant módszerét jellemzik. A mi szempontunkból nem kielégítő, illetve egyoldalú a transzcendentális módszer meghatározása akkor, ha pl. azt mondjuk, hogy az abban áll, hogy valamilyen faktumnak nem az objektivált tudományokon belül való igazolását keresi, hanem a gondolkodás *transcendental szubjektív* előfeltételeiben. Az; hogy Kantnál a *transcendentális* kérdésfeltevés ilyen *transcendental-szubjektív* megoldást nyert, hogy a *Wie sind synthetische Urteile a-priori möglich?* végeredményében a tudatspontaneitással magyaráztatott, az az ő filozófiájához fűződő esetleges valami, míg ellenben az ő sajátos kérdésfeltevése, az *immanens* összefüggés valamilyen módon való transzcendálásának követelése, ez az ismeretelmélet sorsához fűződő momentum, mely csak nála nyerte legpregnansabb kifejezését.

Az ismeretelméleti módszer általános jellemzését még egy ponton kell függetlenítenünk Kant megoldásától, nemcsak a transzcendental-szubjektív megoldást kell mellőznünk, hanem azt is, hogy Kant végeredményében logikaiaknak látja a végső előfeltételeket. Ha az ismeretelmélet történeti realizációira csak egy pillantást vetünk, meggyőződhetünk arról, hogy lehet az ilymódon felfedezett előfeltételeket még ezenkívül pszichológiai vagy ontológiai természetűeknek látni, anélkül, hogy a megoldásnak ismeretelméleti jellege megbomlana. A talált megoldás nem befolyásolja a módszer magánvaló azonosságát s ebből a szempontból a szorosan

vett kritikai módszer még a genetikusával (pl. a pszichológusztikusával is) egy bizonyos pontig egy úton jár, amennyiben mind a kettő egy bizonyos módon transcendálni akarja az egész *immanens* összefüggést, úgy hogy ez az ismeretelmélet metódikus elvét a transzcendentális kérdésfeltevés eme legtágabb fogalmazásában fogjuk látni, mely pedig abban áll, hogy az ismeretelmélet keresi mindama végső előfeltételeket, melyeknél fogva a megismerés egyáltalán lehetségessé válik s fűzzük hozzá: egy külön aktussal igyekszik e végső előfeltételek értékét megállapítani.¹

Az ismeretelmélet ilymódon két szigorúan elválasztható feladatot vállal: 1. felmutatni mindenekelőtt minden lehetséges ismeret végső előfeltételét. 2. megvizsgálni, illetve megállapítani ezeknek értékét. Kétirányú követelés van tehát benne: egy elemző és egy értékelő.

Már ebből a beállításból is kitetszik, hogy csak a feladat irányát jelöli meg önmagából, a kitűzött feladatot támasztudományok nélkül megoldani képtelen. Nem létezik önálló ismeretelméleti elemzés, az ismeretelmélet csak felhasználja leggyakrabban a pszichológia vagy a logika konkrét elemzéseit, a maga kérdésfeltevése irányában értékesítván azokat. Aszerint, hogy az ismeretelmélet az ilymódon végrehajtott elemzés révén kapott végső előfeltételeket logikai, pszichikai vagy ontológiai természetűeknek látja — s ez szoros kapcsolatban áll az elemzést tényleg végrehajtó tudománnyal — kapjuk meg az ismeretelméleti rendszereknek eme három legáltalánosabb típusát.

3. A támasztudományok kérdése.

(A primatusvita.)

A segédtudományok beleavatkozása az ismeretelméleti probléma megoldásába tehát nem esetleges, hanem a rend-

¹ Ez a dolgozat az ismeretelméleti értékelés kérdését nem tárgyalja. Itt az ismeretelmületről csak mint az *ismeret* elméletéről, nem pedig, mint az ismeret *értékének* elméletéről lesz szó.

szer kialakulására nézve konstitutív. Az ismeretelmélet, noha egészen új szempontot, új irányt vet bele a kutatás folyamába, a saját problémájának lényegét, az ahhoz szükséges elemzést csak segédtudományai egyikével képes végrehajtani. Ezért jogosabb, ha támasztudományoknak nevezzük azokat, mintsem segédtudományoknak.

Az első törekvésünk természetesen az, hogy valamilyen kritériumot találjunk, melynélfogva valamilyen tudomány ezt a szerepet egyáltalán betöltheti. Minthogy az ismeretelmélet e támasztudományokat azért hívja segítségül, hogy arra a kérdésre kapjon választ, melyek *minden* lehetséges ismeretnek végső előfeltételei, szükségszerű, hogy e támasztudományok egy bizonyos fajta univerzalitással rendelkezzenek.

Hogy az ismeretelméletnek ez a követelése tényleg végrehajtható, az annak köszönhető, hogy valóban vannak olyan rendszerezések, melyek ilyen szempontból univerzálisaknak nevezhetők. Ilyenek a már említett logika, pszichológia és ontológia.

Ezeknek a rendszerezéseknek univerzalitása abban áll, hogy képesek minden «egyáltalán előforduló» egy bizonyos homogeneitás teremtése árán a maguk összefüggéseiben is szerepeltetni. A pszichológia mindent az élményszerűség egyszínébe, a logika a jelentés uniformisába, az ontológia a létezés egysíkúságába transponál. Beleállva a rendszerezések bármelyikébe, eltűnnek a végső differenciák, minden úgyszólván közös nevezőre hozatott s a tekintet erre a közös nevezőre irányul.

Hogy az ismeretelmélet e három lehetséges támasztudomány közül melyiket választja, melyiknek alaptényében látja minden ismeret végső előfeltételét, az az egyes rendszerek és korok kérdésfeltevésének módja szerint változik.

Az egységes irányu ismeretelméleti kérdésfeltevést, mely mindenkor a végső előfeltételeket keresi háromféleképpen lehet ugyanis felállítani. Vagy azt kérdezzük: hogyan jön létre, honnan származik minden megismerés? (1. genetikus

kérdés feltevés), vagy azt kérdezzük milyen elvek érvényes voltára hivatkozik hallgatólágosan minden megismerés, milyen principiumok érvényességét előfeltételezi minden megismerés, midőn a tudományokban együtt lévő tételeit felállítja? (2. érvényességi principiumokra irányuló kérdés feltevés.) Az eddig felsorolt két kérdésfeltevést együtt direkt kérdésfeltevésnek is lehet nevezni, mert egyenesen a végső előfeltételek felmutatására irányulnak, evvel szemben a harmadik lehetséges kérdés feltevést indirektnak kell neveznünk, mert így fogalmazható meg: minek a tételezése megkerülhetetlen? (3.). Az a tény, hogy e lehetséges kérdés feltevések melyikét alkalmazzuk, már előre eldönti, hogy az említett három rendszerezés közül melyik lesz a létrejövő ismeretelmélet támasztudománya.

Ha a genetikus kérdésfeltevést alkalmazzuk, akkor létrejönnek azok a megoldások, amelyeket a psychologizmus néven ismerünk, de ugyanez a kérdésfeltevés lehetségessé teszi az ontologiai ismeretelméletek egyszerűbb típusát is, míg az érvényességi principiumokra irányuló kérdésfeltevés mindig a logikai típusu ismeretelmélet felé vezet.

Hogy a lehetséges kérdésfeltevések közül melyik az, amelyik inkább eredményezi az ismeret «valóságos végső előfeltételeit» az minden ismeretelméleti rendszer létrejötte előtt dől már el.

Hogy hogyan kell kérdezni, más szóval hogy logikai, pszichikai, ontologiai természetűek-e az ismeret végső előfeltételei, ez a probléma teremti meg azt a vitát, melyet e tudományok primatusának kérdése címen ismerünk s ebben a vitában tükröződik legteljesebben az ismeretelméletnek megvalósíthatatlan, de mindig jelenlevő előfeltételezésmentességre való törekvése. A primatusvita e tudományokon belül sohasem merülhet fel s épen mert a kérdés hozzájuk való viszonyában intersystematikus, rendszerek között mozgó, nevezhető ugyancsak specifikusan ismeretelméletinek.

A pszichologia primatusát a pszichologisztikus ismeretelmélet arra az érvelésre alapítja, hogy minden amiről a tudományokban szó lehet, eredetileg élmények alakjában

adódik, tehát minden lehetséges ismeret végső forrásánál akkor vagyunk (genetikus kérdés feltevés), ha az ismeret ténypozíciójából még egy lépést hátrább lépünk s ott ragadjuk meg az ismeretet, ahol nekünk való adottságában ered, ahonnan annak materiája adódik, vagyis az élményben. Minthogy azonban ennek a tudománya pszichologia, az univerzális támaszdiszciplína is e tudomány.

A *logikai primatust védők* evvel szemben így érvelnek: ám lehet, hogy minden amiről a tudományokban szó van az az élmény síkján jelenik meg először, de még az is, amit erről az eredendő élményről *tudhatunk*, az sem az élmény eredeti közvetlenségében adódik, hanem csak a pszichológiában, mely mint ilyen tudomány s még ezeket a végső tudomány előtti adottságokat is ahhoz, hogy ismeretekké tehesse őket, logikai eszközökkel dolgozza fel. Tehát az «állítólagos végső forrás», az irracionális is, csak racionális eszközökkel érhető el s elértiségében teljesen logizálódik, hiszen még a pszichologia is mint minden tudomány logikai szerkezetű.

Az *ontológiai primatus* viszont azon alapul, hogy minden, ami egyáltalán előfordul a tágabban értelmezett létnek valamilyen esete. Az élmény ebből a szempontból ugyanúgy alfaja a létnek, mint a logikai érvényesség. Csak a létezőknek létezőkhöz való viszonyáról lehet beszélni s ezért mindenekelőtt a létezőknek egymással való relációit kell tisztáznunk, amely relációk ebben a beállításban természetesen nem logikai hanem *ontológiai* jellegűek. Itt a megismerő alany is egyik tagja a létezőknek s a létezés legáltalánosabb törvényei már magukban hordják, megalapozzák a megismerés törvényeit is. Itt előbb van adva egy metafizikai rendszer s ehhez képest alakul az ismeretelmélet.

Ilyen *ontológiai* szerkezetű ismeretelmélet viszont újból kétféle lehet. Vagy olyan, amely még nem ment át a kételkedés állapotán s még nem eszmélt rá arra, vagy nem akar ráeszmélni arra, hogy minden lét *számunkra* csak, mint *tudott lét* lehet adva (naiv metafizika), vagy olyan, mely noha átment a kételkedés stádiumán azután mégis kénytelen ráeszmélni arra, hogy minden tudás végső elemei

létszerűen adódnak (minden «gelten hingelten») e végső adottságok létszerűségét ideig-óráig el lehet odázni, de minden végiggondolt ismeretelmélet a létszerűséget egy bizonyos ponton újból kénytelen tételezni, mert a végső adottságokat nem lehet nem létszerűen adottaknak tekinteni. Az ilyen ismeretelméletet ex post ontológián alapulónak kellene nevezni az előbbi «naiv»-val szemben, mert a logicizmus argumentumaira válaszolva jut el arra az eredményre, hogy épen-séggel a gondolkodás benső mivoltából következik, hogy az ontológiai hiposztazis megkerülhetetlen.

Rögtön szembeötlik, hogy az ex-post ontológián alapuló ismeretelmélethez ama harmadik, indirektnek nevezett kérdés feltevés útján jutottunk el, nem azt kérdeztük egyenesen, mik a megismerés végső előfeltételei, hanem minek a tételezése megkerülhetetlen? (13. old.)

Ha azonban tovább elemezzük ezt a kérdésfeltevést s azt kérdezzük milyen szempontból megkerülhetetlen a lét tételezése, akkor kitűnik, hogy az ismeretelméleti rendszer létrejövetele szempontjából elengedhetetlen. Logikát lehet csinálni a lét tételezésének teljes kiküszöbölésével, de már logikán alapuló ismeretelméletet nem s ennek az az oka, hogy az ismeretelméleti kérdés feltevésével magával valahol együtt hallgatólagosan tételeződik a lét, s amint ez elimináltak az ismeretelméleti kérdés is feloszlátja önmagát.

Mint majd más oldalról még világosabban látni fogjuk, ezt a lét tételezést az ismeretelméletben, a megismert és megismerendőnek jellegzetes és az ismeretelméletből annak megszüntetése nélkül kiküszöbölhetetlen korrelációja teszi megkerülhetlenné.

A megismert és megismerendő korrelációját, anélkül, hogy azoknak valami módon való létezését, ontológiai karakterét ne ismernők el, nem lehet felállítani. Ezért az ismeretelméletnek eme a logikából kiinduló s az ontologia primatusára ráakadó típusa ez indirekt kérdésfeltevésben tulajdonképpen a saját végső axiómái jut el s azokat fogadja el, mint minden ismeret megkerülhetetlen végső előfeltételét.

Az ismeretelméletnek ez utóbbi típusára azért kellett

jobban kiterjeszkednünk, mert a filozófia-történet mai stádiumában aktuális logicisztikus ismeretelméletek mindinkább a gondolkodás belső dialektikája folytán erre az ontológiai típusra kényszerülnek.

Ha összefoglalásként most már áttekintjük eme három, illetve négy típusu ismeretelmélet végső argumentumait e fontos primatus vitában, úgy ezek a következő jelszavakban élezhetők ki: minden, ami adva van létezik, — de minden végeredményben csak mint élmény van adva — de minden élmény csak tudott élmény — de mindezek: élmény, érvényesség valamikép mégis létezők.

Hogy ezek az igazságok egyszerre és egyaránt állíthatók, annak titka abban rejlik, hogy minden ilyen univerzális rendszerezésben, mint amilyen a pszichológiáé, logikáé és ontológiáé újra fellép bizonyos megváltozott inadekvát formában, a másik rendszer alapténye: az élmény a jelentések egyikének, a jelentés a lét egy fajtájának, a lét és a jelentés az átéltség egy fajtájának tekinthető (pl. az ítélkezésnél előforduló «evidencia» élmény a logikai rendszerezésben újra előfordul mint «érvényesség»).

Bármely rendszerezésbe álljunk is bele, mivel onnan a másik alapténye — noha inadekvátan — de mégis látható, sőt egy bizonyos szempontból ennek egy tagját is teheti — a saját maga tulajdonképeni rendszerében való önállósulása joggal önállósulásnak, hiposztazisnak tetszik.

A hiposztazisnak ezért a szokásosnál tágabb definíciót kell adnunk. Legtöbbször csak ontológiai hiposztazisról szokás beszélni, mikor is azt értik rajta, hogy egy rendszerezésen belül fellépő adottságot ez összefüggésből kiragadunk s a lét síkjára transzponálunk. De nemcsak a lét síkjára lehet hiposztazálni. A logikai alaptény, az érvényesség, a pszichológia síkjáról ugyanannyira egy élmény hiposztazisának látszik. A hiposztazis rendszertani szempontból annyit jelent, hogy az egyik rendszerezésből nézzük a másik alaptényét.

Ha plauzibilis az e fejezetben mondottak alapján az ismeretelméletbe belejátszó három támasztudomány a pszichologia, a logika, az ontologia fellépésének eredete s áttetsző, hogy a

lehetséges ismeretelméletek három típusát épen a támasztudományok különítik el, fel kell vetnünk a kérdést, hogy az ilymódon beleolvadó diszciplínák nem viszik-e magukkal sajátos fogalomalkotásukat? A támasztudományok belejátszását az ismeretelméleti fogalomalkotásba azonban csak akkor fogjuk tisztán láthatni, ha kielemeztük azokat a fogalmakat, melyek specifikusan ismeretelméletieknek nevezhetők.

4. Az ismeretelméleti specifikumok elemzése.

A szubjektum-objektum korreláció.

Az eddigiekben megkísérlettük az ismeretelméletnek támasztudományaihoz való viszonyát, vagyis saját határait a maga elé kitűzött feladatnak elemzése alapján beállítani. Most meg kell próbálnunk, ugyanezen az úton, azokhoz a specifikumokhoz is eljutni, melyeket e feladat pusztán felállításával úgyszólván egyidejűleg tételezünk. Mit tételezünk szükségképen ugyanakkor, mikor az ismeretelméletet, mint feladatot kitűzzük?

Úgy is fel lehet vetni a kérdést, mi történik egy tudománnyal vagy a tudománnyal általában, midőn az ismeretelmélet kérdésfeltevésének tárgyává válik? A tudomány magában tekintve nem más, mint bizonyos számú «képzetnek» *tények* alakjában való regisztrálása.¹ Az ismeretelmélet a tények összefüggésének tartalmi és formai megváltoztatása nélkül önmaga körébe ezáltal vonja azokat, hogy *megismeréseknek* bélyegzi őket. Az egyszerű *ténypozícióból* a *megismert* pozíciójába helyezi őket.

Mit jelent az, hogy valami a *ténypozícióból* a *megismerés* pozíciójába kerül? Azt, hogy a megismerés fogalmával együtt a *szubjektum-objektum korrelációját* is kell tételeznünk. Az ismeretelmélet azáltal, hogy a tudományban regisztrált

¹ V. ö. W. Windelband : Einleitung in die Philosophie. Tübingen 1914. 194. s k. l.

tényt ismeretté bélyegzi, azt teszi, hogy azt a szubjektum-objektum korrelációja közé helyezi.

Csakhogy már ezen a helyen egy megszorítást kell tennünk. A szubjektum és objektum fogalmai — legalább is tartalmukban — nem olyan egyszerűen és határozottan megadottak, semhogy azokra mint egyértelmű fogalmakra hivatkozni lehetne.

A szubjektum fogalma pl. egészen más valamit jelent, egészen más tartalma van a pszichológiában, logikában, ontológiában s megint más az esztetikában, mint az etikában. Az empirikus én pedig sokkal határozatlanabb valami, semhogy kiindulópontúl szolgálhatna, annál is inkább, mert használatának pontos elemzéséből ¹ kitűnik, hogy azon esetről-esetre mást értünk, majd az ontologiai szubsztancia, majd a pszichologiai, majd pedig a logikai én ² fogalmának egy elhomályosított típusát.

Melyik én fogalomról beszél tehát az ismeretelmélet? Ha összehasonlítjuk a különböző ismeretelméleteket rájövünk arra, hogy azok esetről-esetre különböznek, de közös vonásuk az, hogy ezek az ismeretelméletben szereplő én fogalmak mindig abból a diszciplinából kölcsönöztek, melyre az illető ismeretelmélet mint segédtudományra támaszkodik. Mikor a megismerés végső feltételeit logikai természetűeknek látja, akkor logikai én fogalommal operál, mikor a végső előfeltételeket ontologiaiaknak tartja, ontologiai színezetű én fogalom szerepel. Ami az objektum fogalmát illeti, az természetesen együtt változik a szubjektum fogalmával.

Ilyen módon azt a megállapításunkat, hogy az ismeretelmélet különös fogalomalkotása a szubjektum-objektum fogalmak tételezésében nyilvánul meg, módosítanunk kell. Ha a szubjektum és az objektum kölcsönöztek és esetről-

¹ V. ö. Rickert elemzéseit: *Der Gegenstand der Erkenntnis*.³ Tübingen. 1915. VI. fejezet.

² Amit Rickert ismeretelméleti én fogalomnak (VII. fejezet) tart, azt helyesebben logikai énnak kellene nevezni, mely természetesen számára (Kant-követő lévén logikai támasztudományú ismeretelméletet építvén fel) egybeesik az ismeretelméletivel.

esetre változnak is, az ismeretelméletben mégis van valami, ami állandó s ez az a logikai feszültség, mely a kettő között fennáll, a kettő közötti korreláció, mint logikai egység.

A korrelációk szerkezeti sajátságához tartozik, hogy a két tag tartalmi változása nem befolyásolja a viszonynak, a korrelációnak azonosságát. Ez a korrelatív viszony külön is intencionálható, kiragadható, a gondolkodás számára jelenlevő anélkül, hogy a szélső tagok betöltetnének; a lehetséges betöltésekkel szemben funkcionális, logikai egységet jelent.

Ez a még be nem telt szubjektum-objektum korreláció az, amit az ismeretelmélet önmagából ad a segédtudománya nyújtotta elemekhez, ez az ismeretelméleti fogalomalkotás valóságos specifikuma. Az ismeretelméleti szóban az «ismeret» ezt a be nem telt korrelatív viszonyt tételezi önmagával egyidejűleg, ennek a be nem telt korrelációnak két partja közé szorítja bele a tudomány faktumát, midőn azt ismeretnek tekinti.

De ha az «ismeret» pusztá fogalmának elemzéséből nyert fenti eredményt a történetileg realizált ismeretelméleteken próbáljuk ki, úgy nem sikerül azt az ottani eredményekkel teljesen fedésbe hozni, sőt ha az előbbi eredményt még egyszer tüzetesebben megvizsgáljuk, úgy kitűnik, hogy egy benső ellentmondást is rejt magában. E kétirányú nehézség kiemelésére és elhárítására kell tehát most figyelmünket fordítani.

A végeredményünkben rejlő immanens ellentmondás mindenekelőtt a következő: azt állítottuk, hogy a tudományok szubjektív képzeteknek tényekként való regisztrálásai, tehát azok lényegéhez tartozik egy maximális deszubjektiváció. Mert azáltal, hogy azt, ami eleinte csak szubjektív állapot volt, tárggyá tették, kiírtották abból lehetőleg mindazt, ami még szubjektív volt rajta. Hogy minden tudomány objektiváció, lehetséges deszubjektiváció, annak oka az, hogy minden tudomány logikai szerkezetű.¹

¹ A logikai szerkezet deszubjektiváló mivoltához v. ö. H. Lotze, Logik, Leipzig, Meiner 1912. 15. s. k. l. 16. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100.

Ha pedig a dolog úgy áll, hogy minden tudomány maximális deszubjektíváció, hogyan kölesönözheti az ismeretelmélet a tudományok bármelyikétől a sajátos korrelációjának betöltéséhez szükséges szubjektumot, mikor ilyen azokban, azoknak deszubjektívált mivoltánál fogva nem fordulhat elő?

A tények oldaláról, a történetileg realizált ismeretelméletek oldaláról jövő második nehézség, amely szintén jelzi, hogy gondolatmenetünk újabb korrekturára szorul a következő:

Az egyes ismeretelméleti rendszerekben előfordul ugyan a szubjektum fogalma s mégis problémáikat a legritkább esetben vetik úgy fel, hogy milyen viszonyban állanak a szubjektum és az objektum, hanem hogy milyen viszonyban áll a tudat és a lét, a logikai strukturájú ismeretelméletben pedig ugyanez a probléma úgy alakul, hogy milyen viszonyban áll az igazság és a lét vagy még szabatosabban az objektivitás és a realitás?

Ha e két nehézséget összevetjük, úgy kitűnik, hogy az immanens ellentmondás, amelybe keveredtünk s a történeti tények oldaláról jövő ellentmondás egyet jelentenek. Ugyanis *ugyanazon* okból nem szerepelhet az egyes tudományokon *belül* az én, mint amilyen okból az egyes ismeretelméletekben nem annyira az *én*-nek, hanem inkább a *tudatnak*, vagy az objektivitásnak a realitáshoz való viszonya kérdés tárgya.

A közös ok az, hogy amikor az ismeretelmélet felhasználja akár a logika, akár a pszichologia ellemzéseit, ott énrre nem akadhat, hanem csak a tudomány síkján regisztrált már objektívált adottságokra. Még a pszichológiában, e látszólag leginkább a szubjektumhoz kötött tudományban sem maga az «élmény» hanem immár a gondolkodás kategoriális funkciói révén deszubjektívált, objektívált jelenségek, jelentések szerepelnek.

Az objektívált jelenségek összesége a pszichológiában a tudat, a logikában az objektivitás, mely utóbbi mint ilyen az érvényes tételek összességét jelenti. Ezért akadunk mi az ismeretelméletekben is, az énség helyett vagy a tudatra, vagy az objektivitásra.

Az egyes objektívált diszciplinák lényege az, hogy de-

szubjektíválnak, jelentéseket hoznak létre, s midőn az ismeretelmélet felhasználja őket, csak jelentéseket állíthat jelentésekkel szembe. A szubjektum sohasem ismerhető meg, mert nem objektíválható egység, «hordozója» minden «élménynek», de nem elem az elemek között. De mindezzel tulajdonképpen csak még jobban kiéleztük az eredeti kérdést, hogy akkor mégis mi az, amit a logikában, a pszichológiában szereplő énnak nevezünk? Mert, hogy ilyesmiről mégis lehet beszélni azt letagadni nem lehet szándékunk. A megoldás a következő: a tudományokban mint megismerhető objektum nem lép fel sohasem a szubjektum, hanem a logikai objektívációhoz a pszichológiai objektívációhoz megkonstruálhatunk mindig egy szubjektumot s ez az amit röviden logikai, pszichológiai szubjektumnak szoktunk nevezni. Nem «valóságos», nem «megismert» szubjektumok ezek, hanem konstruált szubjektumok. De miért különböznek akkor ezek egymástól? Miért más a logikai szubjektum, mint a pszichológiai, ha a tudományok minden esetben a jelentések oldaláról kénytelenek újra megszerkeszteni a szubjektumot. Hiszen akkor mivel minden tudomány egyaránt jelentésekből áll, egyaránt objektíváció csak egyfajta szubjektum volna rekonstruálható.

Itt azonban egyet nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy igaz ugyan az, hogy minden tudomány objektívál, de nem egyfajta mértékben objektívál. Az objektíváció lehetősége függ attól a specifikus metalogikai adottságtól, melyet az élmény folyamból objektíválni kívánunk.

Minden jelentés jelent valamit, s mennél távolabb esik a jelentés materiája a teljes objektíválhatóságtól, mennél jobban bele van szöve az «élményfolyamba», melyből objektíválni kívánjuk, annál «szubjektivebb jellegű» a jelentés. A jelentések magukon hordják az élményfolyamra való visszautalásuk nagyobb vagy kisebb mértékét, ami róluk világosan leolvasható.¹

¹ V. ö. Emil Lask. Gibt es einen, Primat der praktischen Vernunft in der Logik? megjelent Verhandlungen des III. Internationalen Kongresses für Philosophie Heidelberg 1908. 674. l.

Az objektiválás előtti adottság, amely objektiválva a pszichologia objektumát fogja adni, amelyet eme eredendő objektívatlanságában még megnevezni sem lehet, s amit a pszichologiai «élmény» szó csak jelez, sokkal kisebb mértékben deszubjektíválható, mint a logikai alaptény s ebből a szempontból a két véglet között helyezkednek el az esztetikai és etikai alaptények.

A különféle tudományok jelentéseket mutatnak fel, de a jelentések mindvégig magukban hordják az élménykomplexumhoz kötöttségük mértékét, mindig újból visszautalnak az «élményre» melyből objektiváltattak.

Visszautalnak többé vagy kevésbé s ehhez képest változik a hozzájuk *rekonstruálható* szubjektumnak a fogalma is.

Az ismeretelmélet ily módon *rekonstruált* szubjektumokat használ és kölcsönöz támasztudományaiból s ezekkel telíti meg tartalmilag be nem telt korrelációját. Irreálisak, mert nem megismertek ezek a szubjektumok, mert nem valaminek az objektivációjaként jutunk hozzájuk, nem objektivációk *közepette* lépnek fel, hanem objektivációkhoz, az objektiváció mértékéhez képest rekonstruáljuk őket.

Csak ilyen komplikált módon értelmezhető pl. az olyan különös szubjektumnak a tételezése, mint amilyen Kant «Bewusstsein überhaupt»-ja. Szerkezetén és tartalmán világosan meglátszik tisztán rekonstruált volta, a logikai *általános* érvényű formák hordozója, a bennük kifejeződő általános-érvényűséghez *rekonstruált*, nem megismerésből eredő nem objektiváció adta fogalom.

5. Egy ismeretelméleti tipologia kiindulópontjai.

A szubjektum-objektum korreláció elemzése és kiemelése révén az ismeretelméleti fogalomalkotás legfontosabb tagjainak birtokában vagyunk. A szubjektum-objektum korreláció az ismeretelméletre nézve annyira konstitutív, hogy azt lehet mondani, hogy bármely gondolatmenet ismeretelméleti jelleget ölt abban a perczben, amelyben ez a korreláció akár hallgatóságos feltételként belékerül s megszűnik

ismeretelméleti lenni még a legpregnansabb ismeretelmélet is azon a ponton, ahol a belső dialektika folyamán a két egymásra vonatkoztatott relatív tag közül az egyiket abszolúttá téve e korrelációt megbontjuk.

A szubjektum-objektum korrelációját nevezhetjük ekvivokációk kikerülése kedvéért a megismerő és megismerendő korrelációjának s akkor az eddigi megállapításunkat úgy fogalmazhatjuk meg, hogy az ismeretelméleti szituáció úgy jó létre, hogy a tudományokban «tény»-ként adottat ismeretnek tekintjük, ami egyenértékű avval, hogy azt harmadik tagként a megismerő és megismerendő korrelációja közé helyezzük; ezáltal jó létre az ismeretelmélet háromtagú relációja, mely áll: megismerő, megismert és megismerendőtől.

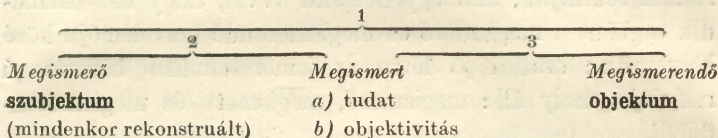
Minden ismeretelméleti rendszerezés e három tag tételzésén alapul s minden lehetséges problémafelállítás e három tag logikailag is lehetséges kombinációjából adódik.

Egy megszerkesztendő logikai tipológia ezek alapján a következő feladat elé van állítva: kimutatni, hogy a lehetséges problémafelállítások száma e logikai szerkezethez van kötve s kimutatni, hogy az egyes támasztudományokból átvett fogalmak és korrelációk hogyan komplikálják ezt az egyszerű helyzetet, hogy ilymódon az ismeretelméleti rendszerezés legáltalánosabb sémájából a tartalmilag legkomplikáltabb egyes rendszerekig menő kapcsolat a logikai szerkezet összefüggései alapján áttetszővé váljék. De nemcsak a lehetséges probléma felállításoknak logikai tipológiája szerkeszthető meg, hanem az ilymódon felállított problémák lehetséges megoldási útjai sem végtelenek s ezért mutatható ki, hogy az ismeretelméleti gondolat csak egy pár korlátolt számú megoldási típust produkált.

A problémafelállítási tipológia és a problémamegoldási tipológia betetőzéseként felvetendő az a legfontosabb kérdés, hogy a felállított probléma miként határozza meg előre a lehetséges megoldásokat s itt bizonyos szoros összetartozások figyelendők meg, melyek a problémafelvetés és megoldás között fennállanak.

Ennek az ilyenmódon általánosságban jellemzett tipológiának a részletekbe menő kivitele nem lehet e dolgozat feladata s itt ezért úgyszólván csak adalékokat nyújthatnak s ezekből is csak annyit, amennyi épenséggel elég ahhoz, hogy legalább a kivitel irányát jelezzük.

Ha az imént említett alapvető háromtagú relációba belevisszük az előbbi fejezet elemzésének eredményeit, akkor a legáltalánosabb ismeretelméleti pozíció sematikusan így ábrázolható :

A megismerő, megismert, megismerendő alapfogalmak, mint már láttuk más és más tartalmat kapnak aszerint, hogy az ismeretelmélet milyen támasztudománnyal dolgozik, a három tag közül a középső az, amely a legfelismeretőbbben változik; a logikai típusú ismeretelméletben objektivitás (érvényes tételek összesége), a pszichológiai típusú ismeretelméletben tudat (« lehetséges élmények » összesége) a neve. Azt is láttuk, hogy a megismerő helyén szintén különböző szubjektumok állanak, melyeknek közös vonása az, hogy mindenkor rekonstruáltak. A harmadik tag evvel szemben eredetileg feltétlenül ontológiai jellegű s legfeljebb a monisztikus rendszerek igyekeznek a maguk fogalomalkotásába feloldani.

A három tag kettesével háromszorosan állítható vonatkozásba (e viszonyok mindegyikét szám jelzi a fenti sémában) s e három viszony közül bármelyik kiindulópontja lehet a problémafelállításnak s e kiinduláshoz képest alakul a fennmaradó két viszony.

Az ontológiai szerkezetű ismeretelméletekben mindennek előtt a megismerendő és megismerő viszonya (1. sz.) van tisztázva, még az ismeretelméletet megelőzőleg van mint ismeret tételvezve. Már a probléma felállítása előtt (bevallottan

vagy sem) tudjuk, hogy pl. ugyanabból a «létmateriából» van a megismerő szubjektum mint a megismerendő objektum (gondoljunk az olyan típusú megoldásokra, mint a milyen Leibnizé; a megismerő és a megismerendő világ egyaránt monas) ilyen esetben a tulajdonképeni kérdés csak az, hogy eme aproblematicusnak tartott ontológiai reláció alapján, hogyan kell elgondolnunk a megismerő-megismert s a megismert-megismerendő viszonyát (2. és 3. sz.).

A logikai típusú ismeretelmélet (melynek nem egészen tiszta típusa Kanté, amelyből azonban éppen ezt a logikai tendenciát a «marburgi iskola» hajtja következetesen végig) evvel szemben az objektivitás és realitás viszonyából indul ki (3. sz.) s ehez képest alakul a megismerő-megismerendő, valamint a megismerő és megismert viszonya (1. és 2. sz.).

A logikai ismeretelmélet esetében már a beállításnak ezen a fokán is, amelyet most értünk el, egy különös problémát élezhetünk ki teljességgel, mely probléma kizárólag a szerkezeti szituációból tekinthető át világosan. Azáltal, hogy a logikai típusú ismeretelméletben a megismerő alany két különböző korrelációban szerepelhet mint első tag, tekintve, hogy majd az objektivitással (2. sz.), majd pedig a megismerendő realitással (1. sz.) állítjuk szembe, mely utóbbi tagok közül az első a logikai érvényesség nivóján, az utóbbi pedig az ontológiai síkon tételezhető csupán: megtörténik az, hogy az alany majd érvényesség, majd pedig létjelleg nyer. Az a tény, hogy valamely korreláció egyik tagja adott esetben egy más korreláció első tagjaként is szerepelhet s azok különféle ellentagok, melyekkel ilyenkor szembekerül különféle rendszerezési síkokból származhatnak (majd logikai érvényesség jellegűek, majd pedig ontológiaiak), létrehozza azt, hogy az eredeti első tag úgyszólván afficiáltatik az esetről-esetre vele szembekerülő ellentag által.

Így pl. Kant rendszerének alanya a Bewusstsein überhaupt eredetileg, szerkezetét tekintve merőben logikai jellegű rekonstruált alany minden ontológiai elhelyezés híján levő, amint azonban egy korrelációba kerül a Ding an sich-el,

az utóbbi kényszerült ontológiai jellege az előbbinek is létjellegét kölcsönöz.

Egy tisztán logikai természetű ismeretelmélet (pl. marburgi iskola) természetesen arra törekszik, hogy még ezt a minimális ontológiai hiposztazist is megkerülje s lehetőleg a magánvaló fogalmát e célból teljesen kiküszöbölje, ez azonban csak a tiszta logika nivóján lehetséges, mert amint ismeretelméletről van szó, a megismerendőt legalább is mint határfogalmat (Ursprung) kénytelen tételezni s e tételezettség, még ha ezt a határfogalmat tartalmában nullával is teszi egyenlővé, mégis ontológiai jellegű.

A logikai típusú ismeretelméletre való eme részletesebb kitérés után tovább kell vizsgálnunk, vajon miben áll közelebbről szemügyre véve az a viszonybahelyezés, amelyet az ismeretelmélet általában végrehajt a kiindulását képező tagokon.

Túlszűken van jellemezve az ismeretelméleti kiindulás, ha csak azt mondjuk, hogy az említett három alaptagot viszonyba helyezi. A *viszony* túl általános kategória, semhogy kimeríthetné azokat a differenciákat, melyeket az egyes rendszerek felmutatnak. Minden egyes esetben sokkal pontosabban jellemzett relációkra találunk, semhogy a reláció szóval ezeket kimerítettük volna. A tudat és a lét pl. nemcsak viszonyban állanak az egyes rendszerekben, hanem kiolvasható mindenkor belőlük, hogy olyannak kell-e a viszonyt tekinteni, mint a milyen résznek az egészhez, az okozatnak az okhoz való viszonya stb.

Hogy hányféle lehet e korrelációk tagjainak egymáshoz való viszonya egyáltalán, arra egy a-priori kritériumot is lehet felállítani: annyiféle, ahány reláció-kategória a logikában két tag viszonybaállítására adódik s amennyi ezek közül értelmesen alkalmazható. A tudat és a lét, az én és a realitás: vagy az egyenlőség, vagy a kauzalitás, vagy az inherencia és identitás kategóriális relációiba állíthatók.

Windelband¹ érdeme, hogy rámutatott arra, hogy a

¹ Op. cit. 213 s. k. l.

viszonybaállítási kategóriák a lehetséges megoldásokat már egy bizonyos mértékben előre meghatározzák. Az ismeretelmélet lehetséges megoldásai, u. m. a dogmatizmus, skepticismus, problematizmus, fenomenologizmus, szolipszizmus, agnoszticizmus, konszientalizmus szerinte ahhoz képest alakulnak, hogy az említett kategóriális viszonyok melyikében állóknak tartjuk a kiindulás tagjait.

E kategóriális viszony tételezése még a probléma felállításakor történik s tulajdonképpen azt a *distanciát* jelzi, melyben a tárgyalandó korreláció tagok állanak majd egymáshoz képest.

Az ismeretelméleti probléma-megoldás tulajdonképpen csak akkor kezdődik, mikor ezt az ily módon tételezett távolságot de fakto megpróbáljuk áthidalni.

Az ismeretelméleti rendszerezés lényegét — *logikai szempontból tekintve azt* — e magatételezte korrelációk feloldásában láthatjuk. Az egész ismeretelméleti gondolatmunka minden részletével e körül a feladat körül csoportosul, feloldani és áthidalni azt a korrelációt, melyet ily módon önmaga tételezett.

Így pl. különösen nehéz feladat az objektivitást, majd a szubjektumhoz, majd a realitáshoz való viszonyában áthidalni, másképpen kifejezve megfelelni arra a kérdésre, hogy az objektivitás létrejöttében a szubjektumnak és a realitásnak milyen része van.

Ezt a feladatot megoldandó, az ismeretelméletnek sokkal kevesebb áthidalási megoldása van, semmint azt a felállított probléma komplikáltsága alapján várni lehetne. Már Kant ¹ látta, hogy itt csak háromféle út van, sőt Leibniz is felállított a két óráról mondott hasonlata kapcsán egy ilyen áthidalási megoldási tipológiát. A háromféle áthidalási mód a következő: 1. a megismerő úgy hozza létre az ismeretet, hogy a megismerendőt másolja. Ez a *másolás* *Nachbildlichkeit* esete. 2. A megismerő alany öntevékenységgel teremti meg a tárgyi világot, a megismertet. Ez a spontaneitás típusa. 3. Az ismeret a megismerőben s a megismeren-

¹ Kr. d. r. V². 27. §.

dőben egyaránt meglevő azonos törvényszerűségek alapján jó létre. Ez a preformáció, a presztabilita harmónia típusa.

Hogy az ismeretelmélet esetről-esetre az áthidalások melyikét választja, az függ egyrészt a már említett kategóriális relációtól, mellyel pl. a tudat és a lét disztanciáját meghatározza s függ azonkívül attól a támaszdiszciplinától, melytől analiziseit kölcsönzi s függ végül attól, hogy az objektum vagy a szubjektum oldaláról kezdjük-e meg az áthidalást. Az utóbbi körülménynek fontosságát Rickert¹ hangsúlyozta kellőképpen. Egy a részletekbe menő tipológiának itt bizonyos szorosan együtt fellépő jelenségeknek a végére kell járnia s megállapítani, hogy mely áthidalási mód, mely kiindulásra van intencionálva. Itt csak mintegy adalékkép akarjuk felemlíteni, hogy már előre is valószínű, hogy minden az objektumból való kiindulás inkább a másolás típusa szerint való megoldás s a szubjektumból való kiindulás a spontaneitás típusa felé vezet. S nem kevésbé plauzibilis, hogy amint az egyik pl. a szubjektumból való kiindulás a gondolat belső vajudása közepette realizmus álláspontja felé kezd közeledni, még a ránézve oly jellemző spontaneitás fogalmát is kénytelen feladni s vagy a másolás, vagy a presztabilita harmónia felvételére kényszerül. Így volt pl. olyan stádiuma Kant filozófiájának Eberhard² ellen intézett írásában, midőn a Leibniz-féle presztabilita harmónia típusát volt hajlandó elfogadni. Ugyanide tartozik Lask³ is, aki Kant továbbfejlesztéséből indul ki s a problémaalakulás folyamán a «Nachbildlichkeit» fogalmát kénytelen bevezetni.

Mindenesetre meglepő, hogy az ismeretelméleti áthidalásnak csak ilyen kevés típusa van és tulajdonképpen nem is lehet az elől a gondolat elől teljesen elzárkózni, hogy a történeti fejlődés folyamán ezeknek száma esetleg megnövekszik.

¹ *Zwei Wege der Erkenntnistheorie. Transcendentalpsychologie und Transcendentallogik.* 1909. Kantstudien Bd. XIV. 169. s. k. 1.

² V. ö. A. *Brunswig.* Das Grundproblem Kants. Leipzig, 1914. 41. l.

³ *Die Lehre vom Urteil.* Tübingen, 1912. 41. l.

Már ez a tény is mutatja, hogy az imént említett áthidalási megoldások nem olyan mértékben nevezhetők specifikusoknak és tisztáknak, mint a szubjektum-objektum korreláció. Míg az áthidalási megoldások a-priori át nem tekinthetők, mert számuk növekedhet, addig a szubjektum-objektum korreláció a történeti fejlődéstől függetlenül egy a-priori tipológiának lehetőségét biztosítja. Hogy az áthidalási típusok többé-kevésbé adaptáltak, más területről kölcsönöztek, azt mutatja e történethez kötöttségükön kívül jelentésük elemzése is. Ha pl. a spontaneitás fogalmát közelebbről szemügyre vesszük, rá kell jönnünk, hogy a fogalomnak tulajdonképpen otthona a pszichológia vagy a legjobb esetben is az ontológia, mert valóságos értelme ez öntevékenységeknek csak vagy a tudat, vagy a szubsztancia kapcsán van. Ha már most arra gondolunk, hogy Kant a spontaneitást egy nem valóságos konstruált szubjektumnak a *Bewusstsein überhaupt*-nak attribuíja, úgy egy paradoxia előtt állunk, melynek végső okai az ismeretelméleti rendszer kényszerült kevert voltából magyarázhatók. Igaz, hogy még az ilyen adaptált fogalmak, mint amilyen a spontaneitásé s a többi áthidalásra szolgáló fogalmak, az ismeretelméleti rendszerben való szereplés folyamán bizonyos változáson mennek át, ami által az idegen eredetükhöz fűződő momentumok lassanként redukálódnak s ezért ezeket, ha nem is tisztára ismeretelméleti alapfogalmaknak, úgy legalább is törzsfogalmaknak nevezhetjük annál is inkább, mert az ismeretelmélet mind a három típusában szerepelhetnek.

Ha már most a szubjektum-objektum korrelációban és a törzsfogalmakban látjuk az ismeretelmélet specifikus elemeit, úgy felmerül az a kérdés, hogy lehetséges-e ilyen kevészámú alapfogalom alapján, annak a nagy gazdagságnak tipologikus elrendezése, melyet a történetileg realizált rendszerek mutatnak fel. Kétségtelen, hogy kizárólag ezek alapján azt a gazdagságot nyomon követni nem lehet s ezért egy részletekbe menő tipológiának azokkal a fogalmakkal is számolnia kell, melyek ottan volt teljes tisztaságukban

változatlanul jönnek át e támasztudományokból az ismeretelméletbe.

E dolgozat magakitűzte feladata az ismeretelméleti specifikus elemeinek felmutatásában és elemzésében áll s ennél fogva az eddig mondottakon túl nem terjed s ha mégis egy pár szóval jelezni akarjuk csupán, de nem elemezni azokat a fogalmakat, melyeket például a logikai ismeretelmélet a logikából vesz át, úgy az csak azért történik, hogy rámutassunk arra, hogy mikép komplikálódik ezáltal az eddigi egyszerű helyzet s hogy egy a részletekbe menő tipológia ezek alapján hogyan tagozódik tovább.

A logikai ismeretelmélet mint már jeleztük, (25. o.) az objektivitás (megismert) és a realitás (megismerendő) viszonyából indul ki s szorosán véve tulajdonképpen az ott jellemzett hármas relációnak középső tagján a megismertnek; (megszokott szóval az ismeretnek) elemzésével kezdődik. Mondottuk, hogy az ismeretelméletnek specifikus elemző módszere nincsen s ebben az esetben is éppen ennek az elemzésnek végrehajtására használja fel támasztudományként a logikát.

Az a specifikus elemzés, melyet minden logika az ismereten végrehajt, az a forma- és tartalomrabontás és éppen azért jut bele az ismeretelméletek e logikai típusába mindenütt ez újabb, a logikából átvett korreláció. Minden *logikai* ismeretelmélet *megegyezik* abban, hogy e korrelációt tartalmazza, hogy az ismeretet e kettősségbe bontja széjjel, de a logikai ismeretelméletek *különböznek* abban, hogy eme tételezett korrelációt hogyan oldják fel.

Mint látjuk, a logikai szféra mintegy axiomatikus alapját újból egy visszavezethetetlen alapkorreláció képezi s a ráépíthető rendszerek principium differentiationisa ez alapvető korrelációnak lehetséges feloldása szerint adódik s ez a további elágazások megteremtője.

A forma és tartalom korrelációját ugyanis háromféleképpen lehet feloldani, vagy úgy, hogy a formára redukáljuk a tartalmat (pl. marburgi iskola), a tartalomra redukáljuk a formát), a logikai realizmus típusai pl. Lask), vagy pedig

felvesszünk egy harmadik, felettünk álló principiumot, melyben a kettő összeesik, az a megoldás azonban legtöbbször a metafizikába vezet. Lehet végül a dualitás fentartása felett őrködni s ezt a küzdelmet vívta Kant.

Erre az alapvető logikai korrelációra: formára és tartalomra rakja mintegy rétegekben az ismeretelméletnek ez az ága specifikus ismeretelméleti korrelációt a szubjektum-objektumét. Majd a forma az, ami a szubjektum oldalára esik, míg a tartalom valahogyan az objektumból származtatott. Majd pedig a forma esik az objektum oldalára s a tartalom szubjektív. Úgy, hogy ezen a ponton a gondolkodásnak s a rendezésnek egy nagyobb mobilitása észlelhető, itt kerülnek iskolák és irányok egy közös kiindulás alapján egymással szembe.

Ezen a ponton vethető fel azután a konkrétebben az a probléma, amely tulajdonképpen minden szerkezet elemzésnek végső kérdése (v. ö. 4. o.), hogy mennyiben következik az ismeretelméleti gondolatban mutatkozó *egységesség*, valamint az egyes rendszereket lehetővé tevő *principium differenciaciónis*, az ismeretelméleti rendszerezés *logikai szerkezetéből*.

S erre vonatkozólag már az eddigiek alapján is kimondható annyi, hogy az egységességet axiomatikus természetű érvényességgel tételezett korrelációk garantálják, a differenciák pedig abból vezethetők le, hogy e korrelációknak logikailag több feloldása lehetséges. A logikai szerkezetnek eme megkötő, de nem lekötő voltában keresendő minden topológia tengelye és lehetőségének biztosítója.

Miként az ismeretelmélet specifikus korrelációja a szubjektum-objektum korreláció e rendszerezésben konstitutív s általa megadott valami, addig a közöttük való viszony megállapítása már *feladott* valami, úgy a logikai ismeretelméletben, az ismeretelmélet e specifikus ágában a forma és tartalom korrelációjával bővül e helyzet s a feladat az itteni feloldási lehetőségekkel komplikálódik.

A logikai strukturájú ismeretelmélet számára, tehát úgy a logikából, mint az ismeretelmélet alapfogalmaiból jövő

korrelációk bizonyos megoldási számot hagynak nyitva, az egyes ismeretelméleti rendszerek nem mások, mint kereszteződéseik két ilyen általános tipológiai esetnek.

Ugyanílyen az általános helyzet természetesen az ismeretelmélet másik két ágában az ontológiai¹ és a pszichológiai ismeretelméletben.

Egy teljesen végigvitt ismeretelméletet illető szerkezet-elemzésnek az értéke kettős. Fontos mindenekelőtt az, hogy a logikai problémákat ne csak a tiszta logika síkján egy «Inhalt überhaupt»-ra vonatkoztatva vizsgáljuk meg, hanem a konkrét gondolkodás nagyobb közelségében is és itt nem csupán a methodológia szempontjából. Ha a specifikus tartalomra tekintettel is vagyunk a különös tartalom *formálásának* kérdése még mindig formai, tehát logikai feladat.

De emellett a logikai öncél mellett az ismeretelmélet szempontjából is van hivatása egy ilyenfajta vizsgálódásnak, mert ez az egyedüli mód arra, hogy eldöntsük azt a kérdést, vajjon az ismeretelmélet kritika-e valóban a többi tudományos rendszerezés felett, vagy pedig rendszerezés csupán, még ha külön axiomatikán épülő rendszerezés is, a többi rendszerezés közepette.

¹ Az ontológiai ismeretelméletben a metafizikából jövő korreláció a szubstancia és a kicidencia, mely viszont az abszolútum és relativum egyik koncepciója, mint azt *Pauler Ákos* mutatta ki: A korrelativitás elve. Atheneum. Budapest, 1915. I. évf. 46, 48. l.

OSZK

Nemzeti Széchényi Könyvtár

